

Eskişehir'de Nüfus ve 1916 Nüfus İstatistiği

Kemal YAKUT*

19. yüzyılın başlarında sosyal ve ekonomik açıdan canlılık göstermeyen Eskişehir, kenti ziyaret eden gezginlerin büyük kısmı tarafından “yoksul bakımsız ve dikkati çekmeyen bir yer” olarak tasvir edilmektedir. Bunlardan biri olan J. Macdonald Kinneir, kalıp dinlenebileceği bir ev bulamadığından yakınmaktadır: “... şehre vardık. Müsellim’e fermanı gösterip kalacak yer istedik. Yarım saat avluda bekledikten sonra toprak evlerin arasından ahır gibi dar bir yere götürdüler. Bir başka yer istemek için uşağımı Müsellim’e gönderdim. Eskişehir’de daha iyi bir yer yok demişler”¹. Ekonominin tarıma ve geleneksel el sanatlarına dayanması, lületaşı ticaretinden istenilen faydanın sağlanamaması, bu ve buna benzer tasvirlerin uzun süre yapılmasına yol açtı².

Hiç kuşkusuz, kenttin geri kalmışlığının nüfusuna da yansıdığı ve nüfus yoğunluğunun fazla olmadığı bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu’nun 1831 yılında erkeklerin sayıldığı ilk nüfus sayımında kentnin nüfus dağılımı Tablo-I’de verilmiştir³:

* Yrd. Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

1 J. Macdonald Kinneir, *Voyage dans l’Asie Mineure, I, Arménie, le Kurdistan*, Paris: 1818, s. 668.

2 Charles Texier, V. F. Amsverdth, ve P. De Tchihatcheff gibi gezginlerin izlenimleri de aynı doğrultudadır. Bkz. Suzan Albek, *Dorylaion’dan Eskişehir’e*, Anadolu Üniversitesi Eğitim Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları, Eskişehir: 1991, s. 140-155; Besim Darkot, “Eskişehir”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, Ankara: 1968, s. 2838.

3 Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü Yayınları, Ankara: 1943, 110, 203.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde pazar için üretim yapılmaya başlanması ve dünya pazarlarıyla bütünleşilmeye çalışılması, Anadolu-Bağdat Demiryolu Hattı’nın kentten geçmesi ve Balkanlar ile Kafkaslardan yoğun bir göç dalgasının yaşanması demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirdi. Bu sosyal ve ekonomik değişim sonucu Müslüman olmayanların da bölgeye yerleştikleri görülmektedir.

Tablo-I: 1831 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir

Eskişehir Sancağı	İslam	Reaya	Toplam
Eskişehir	6.632	122	6.754
Seyitgazi	2.250	-	2.250
Karacaşehir	3.725	575	4.300
Bilecik	5.489	3.266	8.755
İnönü	2.450	-	2.450
Toplam	20.546	3.963	24.509

1302 (H)/(1885-1886 M.) Salnamesinde hane ve nüfus dağılımı bunu açıkça göstermektedir (Tablo-II):

Tablo-II: 1302 (H) Salnamesine Göre Nüfus

Eskişehir Kazası	
Müslüman köy	98
Müslüman olmayan köy	2
Mahalle	8
Hane	7.270
Müslüman erkek nüfus	13.812
Müslüman kadın nüfus	12.830
Müslüman olmayan nüfus (erkek-kadın)	600

Eskişehir’e bağlı olan Seyitgazi Nahiyesi’nde ise 2.300 hane ve 58 köyde; Müslüman erkek ve kadın nüfus 14.100, Müslüman olmayan erkek ve kadın nüfus ise 140 kişiden oluşmaktadır⁴.

Kentin gelişmesine tanıklık eden Duyûn-u Umûmiye memurlarından Vital Cuinet, ovanın güneyinde tepenin yamacına yayılmış Müslüman mahalleleri yanında Porsuk çayına doğru uzanan düzlükte, Porsuk’un solunda Ermeni mahallesi, sağında Yunan

4. *Salname-i Vilayet-i Hüdâvendigâr*, Sene: 1302, Bursa: 1302 s. 447, 452. Şemsettin Sami, Eskişehir’in merkez nüfusunu 10 bin, Seyitgazi Nahiyesi ve köylerinde bulunanları 27.242 kişi olarak göstermiştir. Bkz. Şemsettin Sami, *Kamusü’l Alam*, C. 2, İstanbul: 1306, s. 937-938.

Ortodoks mahallesi bulunduğunu belirtir ve nüfusun etnik ve dinsel dağılımını verir⁵. Buna göre Eskişehir merkezinde 17.131 Müslüman, 1147 Ortodoks Rum, 583 Gregoryan Ermeni, 132 Katolik Ermeni ve 30 Latin olan toplam 19.023 kişi yaşamaktadır. Yine Cuinet'in verdiği bilgilere göre Eskişehir'in genel nüfusu ise 48.200 Müslüman, 12.700 Ortodoks Rum, 6.074 Gregoryan Ermeni ve 100 Yahudi olmak üzere 67.074'tür⁶.

Kentin nüfusunun düzenli olarak artmış olmasına karşın, yoğunluk azdı⁷. Dönemin bazı yazarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun yeterince nüfusa sahip olmadığını ve bu nüfus azlığını eleştirdikleri bilinmektedir⁸. Ancak Cuinet'in verilerinde görüldüğü gibi farklı etnik ve dinsel gruplara mensup kişilerin sayısında büyük artış vardır. Anadolu-Bağdat Demiryolu Hattı'nın bu artışa ve çeşitliliğe büyük oranda etki yaptığı, bazı yazar ve gezginler tarafından tespit edilmektedir. Ahmet İhsan'ın Eskişehir ve çevresinde yaşanan sosyal değişime yönelik izlenimleri buna örnek olarak verilebilir: "Ah şu küplü! Geçen sene, evvelki sene âdeta bir Paris idi. Zira tünellerde, köprülerde işleyen iki bini mütevaciz amele, yüzlerce mühendisler, ustalar, kalfalar hep burada yatar kalkar, işiyle uğraşır. Artık böyle Avrupa'nın her tarafından gelmiş mühendis, kalfa ve amelenin teşkil edeceği manzarayı tahayyül eyleyebilirsiniz. Ya hele Pazar günleri, sabaha kadar köyde zevk olunur idi. İki sene zarfında köyde bir çok oteller, gazinolar yapıldı: hülâsa köylü erbâb-ı işigalden epeyi müstefid oldu. Onların da zihninde köy güzel hatıra bıraktı"⁹. Eskişehir'de dini ve etnik kompozisyonun çarpıcı bir biçimde değişmesi, Avrupalı girişimciler tarafından yeni yaşam mekânlarının kurulması ve yeni mahallelerin oluşturularak fiziki yapının büyütülmesi, canlı ve renkli bir yaşam kültürünü de beraberinde getirdiği görülmektedir. Sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmenin demografik verilere hangi oranda yansıdığı 1906/1907 Vilayet Salnamesinde izlenmektedir¹⁰: Buna göre belirtilen tarihte Eskişehir'de 84.051 Müslüman (kadın-

5 Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: Géographie, Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de l'Asie Mineure*, Tome IV, Paris 1894, s. 209. 1897 yılında yayınlanan bir Osmanlı eserinde ise merkez nüfus 10 bin, Seyitgazi'nin ise 27 bin olarak gösterilmiştir. Bkz. Ali Cevat, *Memâlik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügati*, İstanbul: 1897, s. 103.

6 Cuinet, *ag.e.*, s. 208.

7 Bölgelere göre kilometrekare başına düşen nüfus yoğunluğu büyük farklılıklar göstermektedir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, (Çev: Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitapevi, Ankara: 2002, s. 124-126.

8 Tefvik Çavdar, "Türkiye'de Nüfus ve Nüfus Sorunu", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 6, İletişim yayımları, İstanbul: 1983, s. 1552.

9 Ahmed İhsan, "Haydarpaşa'dan Alpu Köyü'ne Osmanlı Anadolu Demiryolu Hattında Bir Seyahat", *Servet-i Fennî*, S. 76, s. 370-374. Yazar, Eskişehir'de bir İtalyan tarafından işletilen "Kontinental" adlı otelde kaldığını belirtir. *ag.m.*, s. 374.

10 *Salname-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr*, Sene: 1324, Bursa: 1324, s. 606-607.

erkek), 2.303 Rum, 3.427 Ermeni, 407 Katolik, 210 Protestan, 151 Musevi ve 431 yabancı bulunmaktadır.

Nüfusun sürekli arttığına ilişkin bir tespit de, bir yıl sonraki salnamede verilmektedir. Eskişehir'de 1.123 nikâh, 1.613 doğum ve 791 ölüm gerçekleştiğine dikkat çekilerek, ölüm ile doğum arasındaki fark incelenerek, nüfusun arttığı sonucu çıkarılmaktadır¹¹.

II. Meşrutiyet yıllarında tüm ülkede olduğu gibi, Eskişehir'de de büyük acılar yaşandı. Ard arda gelen savaşlar Osmanlı İmparatorluğu'nun demografik yapısını önemli ölçüde değiştirdi. Nitekim Balkan Savaşlarının yenilgiyle sonuçlanması üzerine, bu bölgeden Anadolu'ya yoğun bir göç dalgası gerçekleşti. Bu dramatik gelişme dönemin etkili siyasal örgütü İttihat ve Terakki üzerinde büyük etki yaptı. 1913 Kongresi'nde, resmi düzeyde savunulan "Osmanlıcılık" terkedildi ve "Türkçülük" benimsendi. Toplum ve devletin her alanı bu ideolojik dönüşüme göre yapılandırıldı. Toprakların üçte birinin kaybedilmesi ve Türk olmayan 5 milyon kişinin sınırların dışında kalması nüfusun homojenleştirilmesi politikalarına zemin hazırladı. İttihat ve Terakki Partisi ve onu destekleyen aydınlar, uzun süredir ihmal edilen Anadolu'ya yöneldiler. Şehabettin Süleyman, bir makalesinde, "... bugün Anadolu, balta görmemiş bir orman gibi bakir ve tazedir. Onun sinesinde henüz sarf edilmemiş bir çok kuva-yı hayatiye mevcuttur... Eğer mantıkî ... bir usul ile o kıta-yı nefiseyi ihyaya çalışırsak şüphesiz bir çok felaketlerimizi tamir eylemiş ... oluruz"¹² diyerek, yeni politikaların ne olması gerektiğini işaret etmektedir. İttihat ve Terakki Partisi hükümetleri Anadolu'daki nüfusun homojenleştirilmesi için, Bulgaristan ve Yunanistan'la mübadele anlaşmaları yapma, Ermenileri tehçire tabi tutma, aşiretleri ve göçmen unsurları iskân etme politikaları uyguladı¹³. Ayrıca, etnik dağılımın ve nüfus hareketlerinin tespit edilmesi için "bilimsel" yöntemlere başvurdu. Hükümet etnik topluluklara ilişkin verileri, devletin kendi kurumlarından, yabancı kaynaklardan ve İttihat ve Terakki üyesi araştırmacıların yaptığı çalışmalardan sağladı¹⁴.

İttihat ve Terakki'nin, uygulayacağı politikalara zemin hazırlaması için Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yaptırdığı nüfus sayımında, Balkanlardan gelen büyük göç dalgası nedeniyle Müslüman nüfusun arttığı ortaya çıktı. 1914 sayımına göre Eskişehir'in Müslüman nüfusunda da büyük artış meydana gelmişti. Genel dağılım Tablo-III'de görülmektedir¹⁵:

11 *Salname-i Vilayet-i Hüdavendigâr*, Sene: 1325, Bursa: 1325, s. 346.

12 Fuat Dünder, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân politikası (1919-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul: 2001, s. 37.

13 Dünder, *a.g.e.*, s. 62-73.

14 Devlet kurumlarından en önemlileri Sicill-i Nüfus İdaresi ve Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi idi. Bkz. Fuat Dünder, "İttihat ve Terakki'nin Etnisite Araştırmaları", *Toplumsal Tarih*, C. 16, S. 91, (Temmuz 2001), s. 43-44.

15 B.O.A., Dahiliye Nezareti. Sicill-i Nüfus İdâre-i Umumiye Kalemî, Dosya No: 44, Gömlek No: 15; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population (1830-1914) Demographic and Social Characteristics*, The University of Wisconsin Press, 1985, s. 182; Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies*, Vol: 7, Number: 7, (January 1981), s. 98.

Tablo-III: 1914 Yılında Nüfus Yapısı

	Müslüman	Rum	Ermeni	Yahudi	Ermeni Katolik	Protestan
Eskişehir	83.883	2.613	3.979	194	316	215
Sivrihisar	33.328	-	4.185	206	-	-
Mihalıççık	23.367	-	112	328	-	-
Toplam	140.578	2.613	8.276	728	316	215

Savaş boyunca Anadolu'yu Türkleştirmeye yönelik çalışmalarına devam eden İttihat ve Terakki, nüfus hareketlerini (doğum, ölüm, göç gibi) büyük bir titizlikle izledi. Sicill-i Nüfus İdaresi, kent ve kazalardan üç ayda bir gelen doğum ve ölüm gibi nüfus verilerini son resmi sayım olan 1905 sayımına ekleyerek elde edilen sonuçları hükümete bildirdi. Bu birim ülke içine ve dışına gerçekleşen göçlere ilişkin kayıtlar da hazırladı¹⁶.

Nüfus verilerinden elde edilen istatistiklerle ülkenin etnografik haritaları düzenlendi. Bu projenin mimarlarından biri olan Dahiliye Nazırı Talat Paşa, 20 Temmuz 1915'te tüm vilayet ve mutasarrıflıklara çektiği şifreli telgrafla köylere varıncaya kadar dar mülki teşkilatı gösterir bir harita ile köy ve kasabalardaki "ahalinin milliyet esasına" göre miktarlarını gösteren cetvellerin hazırlanarak gönderilmesini istedi¹⁷.

İttihat ve Terakki'nin Anadolu'yu Türkleştirme politikası, Eskişehir'de de kentin 3.Nisan.1915'te bağımsız bir sancak merkezine dönüştürülmesinden sonra, ilgili bürokratik birimlerin oluşturulmasıyla adım adım gerçekleştirildi. Dahiliye Nezareti'nin 27.Aralık.1915 tarihli telgrafından sonra İstatistik Kalemi kuruldu¹⁸. Müdürlüğüne ise Samsun Dar-ül Muallimin Müdürü A. Ferid Bey getirildi¹⁹. İstatistik kaleminin kurulmasının temel nedeninin "memleketin ahvâl-ı iktisadiye ve ticariye ve sairesinin terakkiyat ve tedenniyâtın takdir ve mukayesesi" için olduğu belirtildi²⁰. İstatistik kalemi, ilk olarak kentin iktisadi durumunu gösteren bir istatistik, daha sonra da İttihat ve Terakki'nin hedefleri doğrultusunda nüfusun ne oranda azalıp çoğaldığını göstermek üzere 1916'da bir nüfus istatistiği hazırladı²¹. İstatistik Müdürü A. Ferid elde edilen

16 Dündar, *a.g.e.*, s. 85.

17 Dündar, *a.g.e.*, s. 85-86.

18 *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukerrerâtı Üçüncü Devre-i İctimaiye (1332)*, Liva Matbaası, Eskişehir: 1332, s. 25.

19 B.O.A, Dahiliye Nezareti (DH), Umur-ı Mahalliye-i Vilayât Müdüriyeti Analitik Envanteri (UMVM), Dosya No: 4, Gömlek No: 12.

20 *Eskişehir Sancağı Meclis-i Umumi Mukerrerâtı*, s. 25.

21 Bu çalışma Müstakil Eskişehir Sancağı İstatistik Müdürü A. Ferid tarafından 1332 senesi *Tevellüdât ve Vefeyât İstatistikî* başlığı ile Mayıs 1917'de Eskişehir Liva Matbaası'nda bastırılmıştır. Yapılan çalışma sonucu elde edilen bazı istatistikî değerler Ek-1 ve Ek-2'de özetlenmiştir.

Aynı tarihlerde farklı bölgelerde de nüfus istatistikleri hazırlandığı bilinmektedir. Örnek için bkz. *İzmir ve Çevresi Nüfus İstatistiği 1917*, (yayına hazırlayan: Erkan Serçe), Akademi Kitapevi, İzmir: 1998.

sonuçlara göre, “nüfus kuyudatı(nın) bulu(nulan) asra ve ihtiyaca göre ıslah ve tensik olunma(sının)” gerekli olduğunu belirtti²². Ayrıca, Eskişehir’de ilk kez bir nüfus istatistiği gerçekleştirildiğini belirten A. Ferid, “nüfus idarelerinden teşkilâtlarında istatistik idârelerinin işlerine yarar malumat bulunmadığından nüfus tevellüdât, vefeyât, sinn, ırk, ihtisâs ve saire itibarıyla tefrik” olunamadığına ve değerlerin karşılaştırılmadığına dikkati çekti.

İstatistik Kalemî’nin yaptığı çalışmaların sonucunda elde edilen nüfus verileri Tablo-IV’te gösterilmiştir²³.

Tablo-IV: Eskişehir Nüfusu-1916

	Erkek	Kadın	Toplam
Eskişehir	47.730	43.823	91.560
Sivrihisar	18.669	16.449	35.118
Mihalıççık	17.806	17.102	43.908
Genel Toplam	84.210	77.376	161.586

Aynı çalışmada, aylara göre doğum ve ölüm miktarları ve bunların binde itibarıyla oranları cetvellerde gösterildi. Eskişehir genelinde 1916 yılı boyunca 2.126 erkek doğumu, 2.245 de kadın doğumu gerçekleşmişti. Buna karşılık 3.819 erkek, 1.322 de kadın ölümü hesaplanmıştı²⁴.

Nüfus hareketi cetvelleri incelendiğinde erkek nüfusun azalırken, kadın miktarının arttığı, ancak buna bağlı olarak genel nüfusta da bir düşme (604 kişi) olduğu gözlemlenmektedir²⁵.

İstatistik Kalemî’nin bu çalışması sırasında altı aylık evlenme ve boşanma miktarları da tespit edildi. Buna göre Eskişehir merkezde 461 nikâh, 56 boşanma; Sivrihisar kazasında 185 nikâh, 21 boşanma; Mihalıççık kazasında ise 126 nikâh, 16 boşanma meydana gelmişti²⁶.

Nüfus hareketini ortaya çıkaran bu risâle, hacim olarak küçük olmasına karşın, çeşitli çevrelerce büyük bir memnuniyetle karşılandı. Çalışmaya Eskişehir’de yayınlanan Karacahisar Gazetesi’nin 59 ve 60. sayılarında yer verildi ve değerlendirildi. Zinetullah Nuşiveran, nüfus istatistiğini bu gazeteden alıntılar yaparak, İttihat ve Terakki partisi ile yakın ilişki içinde olan Türk Yurdu Dergisi’nde bir makale yayınlamak için yorumladı. Yazar Osmanlı İmparatorluğu’nun Birinci Dünya Savaşına girmesi nedeniyle nüfus sorununun daha da önemli olmaya başladığını söyleyerek şu değerlendirmede bulundu:

22 B.O.A., DII. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-3.

23 B.O.A., DII. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-4.

24 B.O.A., DII. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-4-5.

25 a.g.b.

26 Karacahisar Gazetesi’nden aktaran Zinetullah Nuşirevan; “Eskişehir Sancağı’nda Nüfus Hareketi”, *Türk Yurdu*, C. II, S. 9, (22 Kanun-ı evvel 1332), s. 150. Savaş ortamında olunmasına karşın boşanma oranının düşük olmasına dikkat çekildi. Bkz. Zinetullah Nuşirevan, *a.g.m.*, s. 150.

“memleketimizin ahval-i iktisadiyesine ve bütün ictîmaî müesseselerine işlemek cihetle nüfus meselesinde vakayi’i siyasiyenin de te’siratı olduğuna şüphe yoktur. Kezâlık köylünün iktisadına, servet ve refahiyetiyle kati’ bir suretde alakadar olan vaziyet-i maliyenin, malî ve iktisadî kanunların mahiyeti de nüfus meselesi nokta-i nazarından bir ehemmiyet-i mahsusaya haizdir”²⁷

Yazarın asıl üzerinde durmak istediği ve belli noktalarda İttihat ve Terakki’nin nüfus politikasıyla örtüşen kısmı “nüfus meselesi(nin) ... dinî, ahlâkî, adlî, siyasî, malî ve iktisadî nokta-ı nazarlardan tedkik” edilmesi gerektiğidir. Bu bağlamda Eskişehir nüfus istatistiğinin belli sorulara cevap verebilecek nitelikte olduğu görülmektedir.²⁸

Nüfus hareketi çalışmasını değerlendirenlerden biri de, Eskişehir’de Maarif Müdürlüğü yapmış olan ve daha sonra Adana Maarif Müdürlüğüne atanan Edhem Nejat Bey’dür.²⁹ İstatistik Müdürü A. Ferid Bey’e yazdığı mektupta, “zâhiren ufak bir risâle olan eseriniz, memleketimizin en hakiki bir tedkikâtına aid olduğu için bence en büyük ciltlerden daha kıymetlidir. Memleketimiz ve milletimize aid ma’lûmât ve harekât-ı ihsâiyeyi şimdiye kadar her yerde Avrupa âsârına mürâcaât ederek yalan yanlış anlatdığımız zaman hakiki bir elem ve hicâb duyuyorduk. Sizin âmil-âne ve müdekkik-âne taharrî ve ta’kibleriniz sayesinde, artık emniyet edebilirim ki, bizde de milli mesail, ilmî ve kavâid-i riyâziyye şeklinde hal edilmeğe başlanabilmek adımı atmaktadır” şeklinde övgü dolu satırlara yer verdi.³⁰

Nüfus istatistiği çalışmasını tamamlayan bir diğer çalışma ise, Dahiliye Nezareti’nin isteği üzerine Aralık 1916’da merkez de dahil olmak üzere tüm köylerin hanelerini gösteren cedvellerin hazırlanmasıdır.³¹

Mülki teşkilat ve demografik veriler çıkartıldıktan sonra İttihat ve Terakki’nin ideolojik anlayışına uygun nüfus politikaları üretildi. Anadolu’da Müslüman-Türk unsurun yoğunlaşmasına çalışıldı. Eskişehir’e Balkanlardan gelen göçmenlerin yerleştirilmesi, bu bölgede bulunan Ermenilerin tehcire tabi tutulması³² demografik yapıyı önemli ölçüde değiştirdi. Savaş sona erdiğinde, Ermeni nüfusun çok azalması, Rumların ise Türk Kurtuluş Savaşı sonrasında bölgeden ayrılması ulus-devletin demografik alt yapısının oluşturulması sürecini tamamlanmasına katkıda bulundu.

27 Zinetullah Nuşiveran, *a.g.m.*, s. 147.

28 Zinetullah Nuşirevan, *a.g.m.*, s. 148.

29 Ethem Nejat, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, (Yayına Hazırlayan: Faruk Öztürk), Kızılelma Yayıncılık İstanbul: 2001, s. 14.

30 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 85, Vesika No: 34-2. Mektubun metni için bkz. Ek-3.

31 B.O.A., DH. UMVM, Dosya No: 1, Vesika No: 49.

32 Ahmet Refik, Sevk Komisyonu başkanı olarak 1915 yılında Eskişehir’de görev yaptığı sırada Ermeni tehcirine tanıklık etmiş ve gözlemlerini çarpıcı bir şekilde kaleme almıştır. Bkz. Ahmet Refik, *İki Komite İki Katal*, Matbaa-ı Dihaniye, İstanbul: 1919.

Ek-1

Kaza İtibarıyla Tevellüdât						
Tevellüdât- Her kazada her ay vuku'bulan tevellüdât ber-vech-i âtidir						
Tevellüdât						
	Eskişehir		Sivrihisar		Mihalıççık	
	Zükûr	Înâs	Zükûr	Înâs	Zükûr	Înâs
Mart	144	156	65	91	9	12
Nisan	183	139	129	149	31	50
Mayıs	183	155	42	44	18	19
Haziran	57	100	20	21	54	57
Temmuz	32	39	14	9	28	45
Ağustos	89	80	10	5	13	10
Eylül	89	79	15	13	15	15
Teşrin-i evvel	125	131	48	27	36	29
Teşrin-i sâni	152	151	30	30	17	21
Kanun-ı evvel	123	151	26	32	21	40
Kanun-ı sâni	210	168	35	46	8	7
Şubat	72	96	15	19	7	9
Yekûn	1499	1445	440	486	257	314
Vasatî	124	120	30	40	21	26

Tevellüdât			Tevellüdât		
	Zükûr	Înâs		Bin zükûra isabet eden mikdarı	Bin inâsa isabet eden mikdarı
Mart	224	262	Mart	2,6	3,3
Nisan	348	317	Nisan	4,1	4,0
Mayıs	242	220	Mayıs	2,8	2,8
Haziran	138	161	Haziran	1,6	2,0
Temmuz	54	55	Temmuz	0,6	0,7
Ağustos	97	94	Ağustos	1,1	1,3
Eylül	113	104	Eylül	1,3	1,3
Teşrin-i evvel	204	208	Teşrin-i evvel	2,4	2,7
Teşrin-i sâni	200	200	Teşrin-i sâni	2,3	2,7
Kanun-ı evvel	203	240	Kanun-ı evvel	2,4	3,13
Kanun-ı sâni	273	259	Kanun-ı sâni	3,2	3,3
Şubat	100	125	Şubat	1,1	1,6
Yekûn	2196	2245			
Vasatî	173	187			

Ek-2

Kaza İtibarıyla Vefeyât						
Vefeyât- Her kazada her ay vuku'bulan tevellüdât ber-vech-i âtidir						
Vefeyât						
	Eskişehir		Sivrihisar		Mihalıççık	
	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs	Zükür	İnâs
Mart	228	81	117	35	38	6
Nisan	142	79	367	76	43	14
Mayıs	464	96	49	30	13	11
Haziran	110	27	24	17	58	17
Temmuz	103	43	80	12	58	24
Ağustos	121	50	56	20	26	12
Eylül	77	48	21	16	47	29
Teşrin-i evvel	100	83	83	36	127	30
Teşrin-i sâni	43	39	58	24	18	11
Kanun-ı evvel	157	86	67	41	24	6
Kanun-ı sâni	143	97	106	30	46	8
Şubat	549	64	35	15	12	9
Yekûn	2237	793	1063	325	529	177
Vasatı	186	66	88	29	44	18

On iki aylık vefeyât – her ay vukubulan ber-vech-i âtidir					
Vefeyât			Vefeyât		
	Zükür	İnâs		Bin zükûra isabet eden mikdarı	Bin inâsa isabet eden mikdarı
Mart	392	145	Mart	4,7	1,9
Nisan	636	185	Nisan	7,5	2,3
Mayıs	531	137	Mayıs	6,3	1,7
Haziran	198	50	Haziran	2,3	0,6
Temmuz	229	63	Temmuz	2,7	0,8
Ağustos	198	79	Ağustos	2,3	1,0
Eylül	136	70	Eylül	1,6	0,9
Teşrin-i evvel	226	133	Teşrin-i evvel	2,6	1,7
Teşrin-i sâni	114	74	Teşrin-i sâni	1,3	0,9
Kanun-ı evvel	282	144	Kanun-ı evvel	3,3	1,8
Kanun-ı sâni	307	151	Kanun-ı sâni	3,6	1,9
Şubat	610	91	Şubat	7,2	1,1
Yekûn	3859	1322			
Vasatı	321	110			

Ek-3

Muhterem Kardeşim Ferid Bey,

Eskişehir Sancağına aid yaptığınız ve evvelce mütâlaa için bana verdiğiniz iktisad istatistiki gibi nüfus istatistikinizi de büyük bir hazz ve ihtiyaçla mütâlaa eyledim. Zâhiren ufak bir risâle olan eseriniz, memleketimizin en hakiki bir tedkikatına aid olduğu için bence en büyük cildlerden daha kıymetlidir. Memleketimiz ve milletimize aid ma'lûmât ve harekât-ı ihsâiyeyi şimdye kadar her yerde Avrupa âsârına mürâcaât ederek yalan yanlış anlattığımız zaman hakiki bir elem ve hicâb duyuyorduk. Sizin âmil-âne ve müdekkik-âne taharrî ve ta'kibleriniz sayesinde, artık emniyet edebilirim ki, bizde de milli mesâil, ilmî ve kavâid-i riyâziyye şeklinde hal edilmeğe başlanabilmek adımını atmaktadır.

Eskişehirde ilk geldiğim zaman buranın nüfus hareketini anlamak üzere eldeki vesâika mürâcaât ederek mühimma emkine bazı erkam toplayabilmiş ve bunların müşterek sa'yimizle vücud bulan "Karacahisar" gazetesi ile neşr eylemiş idim. Benim sathî olduğuna kanâat ettiğim tedkikatım bile pek çok mahâfilin nazar-ı dikkatini celb etdi, ehemmiyetle karşılandı. Bundan anlamışdım ki her sunûf halk fitrî ve gayr-i müdrîk olarak bu mesâil ile az çok iştigale müstaid ve hevâhişkâr ve hakayikden başka bir şey olmayan erkam karşısında halecânî ve dûrbîndir. Bu hissi görmek en büyük ıslahât ümidlerini verdi. Zararı kabul ve müşâhede etmeyenler ıslâh ve telâkiyesine hiçbir vakit tevessül edemezler. Bunun için îmânım tezâuf etdi ki, herşey gibi tezâyüd-ü nüfûs mese'lesinde sözden kuru teheyyüden ziyâde ilmî çalışmak ve maddî vesâik ortaya koymak lazımdır.

Esasen ihsâiyâtsiz milletın hayatı, deftersiz tüccarın haline benzer; bu tüccar ne mevki'-i ticariyesinden, ne de inhitât veya kârından haberdar olamaz, iflâs ettiğinin bile farkına varamaz. ... Günün birinde nüfusumuz artık iflâs-ı ilân ettiği zaman dehşet ve felâketi ancak anlayacağız ki, ihtimâl o vakit bütün tedâbir kıymetinden sâkıt olmuş olacaktır. Nüfusca bulunduğumuz mevki' inhitâtı göstermek, halkı tedhiş etmemek için memâlik-i saire ve bilhassa komşu devletlerle mukayeseye lüzûm görmediğimizi söylüyorsunuz. Bu mukayeseler karşısında cidden pek elim ve mehâlik olan halimizi anlatmış olsaydınız daha iyi olurdu, ve kendimizi daha çabuk ve müsta'cel toplamak vesilesini ihzâr etmiş olurdunuz.

Eskişehirin bu mühim, bu hayati resmi işini kabul edib cihanın dağdağa ve debdebeyesine kulaklarınızı kapayıp sakin, kitaplar, rakamlar, çizgiler, renkli kağıtlar, köylere varıncaya kadar ince tedkik ve tettebbu'lar ve her fırsattan istifade için masrûf mesailer içinde sizi gördüğüm vakit zaten pek büyük eserler ihtirâ' edeceğinize kanaat eylemişdim, tekrar ederim, küçük, fakat münderecatı büyük ve kıymetli olan iş bu eserden dolayı samîm ruhumla sizi tebrik eder, çıkan hakikatlardan idâre me'murları, muallimler, aile reisleri ve bilhassa etibbânın müstefid olmasını ve nekaiz-ı mühimmeye karşı ittihaz-ı tedabir eylemesini temenni ederim efendim.

Eskişehir: Çarşamba 16 Mayıs Sene 1333

Adana Maarif Müdürü
Edhem Nejad

Abstract:

The city of Eskişehir has not developed socially and economically until the end of 19th century. It had small population of diverse ethnic and religious groups. However, this picture changed by the construction of Bagdad Railway in the late nineteenth century; both population and market oriented agricultural production increased significantly.

After the proclamation of the Constitution in 1908, the Committee of Union and Progress (CUP) increasingly pursued the policy of Turkish nationalism and homogenised the population. Internal migration, Armenian deportation in 1915 and the gradual settlement of nomads constitute the most important dimensions of this policy. The CUP carried out population surveys determining the rates of birth and death, particularly for the Turkish population of Anatolia. This was followed by the institutional regulations concerning the population and settlement in the Empire; this affected the demographic structure of the city. The preparation of the population statistics of Eskişehir was perceived as a positive development by various groups. The study examines the demographic changes of this particular period in Eskişehir and emphasizes that these changes constituted the initial stages of the demographic foundation for the future Turkish Republic .

Key words:

Eskişehir, Population of Eskişehir, Population Statistics, Population Question, Committee of Union and Progress, Office of Statistics, Administration of Population Register, Rates of Birth and Death, Population Movement.

"Odunpazarı Polis Karakolu"